

Сенчак І. І.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРАВОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті автор аналізує проблему дослідження психологічного механізму правової рефлексії.

Ключові слова: *правова рефлексія, механізм правової рефлексії.*

В статье автор анализирует проблему исследования психологического механизма правовой рефлексии.

Ключевые слова: *правовая рефлексия, механизм правовой рефлексии.*

In this article author analyse the problem of investigation legal self-reflection in scientific literature.

Key words: *legal self-reflection, the psychological mechanism of legal self-reflection.*

Правова рефлексія є індивідуальною формою прояву правового мислення та правової свідомості особи. Цей специфічний феномен психіки проявляється у сукупності трьох поєднаних між собою модусів: процес, властивість і стан. Розглядаючи правову рефлексію у модусі індивідуального психічного процесу, її можна характеризувати як співвідношення особою своїх знань про право зі способом своєї діяльності, пов'язаної із застосуванням норм права, із специфікою умов, за яких цю діяльність необхідно виконати (інтелектуальний аспект), або як переосмислення своєї власної поведінки, пов'язаної із реалізацією норм права чи переосмислення наявних в особи правових цінностей, сформованих у її свідомості (особистісний аспект).

Для того щоб зрозуміти, яким чином формується правова рефлексія у модусі психічної властивості особи, а також як можна підвищувати її рівень та сформувати рефлексивний стан психіки особи, надзвичайно важливим завданням є вивчення психологічного механізму правової рефлексії.

На сьогодні у психології розроблені різноманітні підходи до вивчення рефлексивних механізмів, і зумовлено це в основному багатогранністю її проявів, вивченням її в окремих аспектах та дослідженням окремих її видів. Проблемою дослідження рефлексивних механізмів займалися як зарубіжні, так і деякі вітчизняні науковці, зокрема:

Дж. Адамс-Веббер, Н. Г. Алексеев, Г. А. Голіцин, В. В. Давидов, Б. Д. Ельконін, А. З. Зак, А. В. Карпов, І. О. Котик, Ю. Н. Кулюткін, В. А. Лефевр, Ю. І. Лобанова, Д. В. Позняк, Я. А. Пономарьов, В. І. Слободчиков, А. С. Шаров, А. А. Тюков, Г. П. Щедровицький та ін.

В. А. Лефевр та Дж. Адамс-Веббер, досліджуючи рефлексію та її механізми, поряд із рефлексією у традиційному її розумінні виділяють також певний своєрідний її вид, який має зовсім іншу природу, і називають її “швидкою рефлексією” [1]. Описуючи механізм цієї рефлексії, В. А. Лефевр зазначає [2], що у психіку людини вмонтований вроджений процесор, функцією якого є одночасне відображення як перцепції і поведінки, так і суб’єктивного світу. Робота цього процесора ніяким чином свідомо не контролюється, відбувається дуже швидко і породжує специфічний спектр реакцій: моделювання себе й інших, моделювання своїх внутрішніх переживань або переживань інших людей.

У дослідженнях, орієнтованих на методологію кібернетичного й інформаційного підходів у психології, механізм рефлексії порівнюється “зворотному зв’язку”. Прототип цієї концептуалізації – фізіологічні уявлення про нервово-рефлекторну діяльність мозку. При такому натуралістичному розумінні випускається з уваги якісна специфіка рефлексії як особливої властивості власне людської, соціально детермінованої, свідомої психіки. А. С. Шаров зазначає [3], що проблеми, пов’язанні з розумінням психіки і її еволюції, зворотного зв’язку та самоорганізації підштовхують до онтологічного визначення сутності рефлексії, а для цього необхідно опиратися на концептуальний підхід. Таким він вважає регулятивну концепцію, розроблену І. М. Сеченовим та С. Л. Рубінштейном, відповідно до якої рефлексія притаманна психіці як її базовий атрибут, звісно із врахуванням її розвитку у філо– та онтогенезі.

Ю. Н. Кулюткін [4], досліджуючи рефлексивний механізм, зазначає, що рефлексія виконує функцію багаторівневого зворотного зв’язку. Він її розглядає у структурі саморегуляції особи і визначає рефлексивний механізм як спрямованість на пошук та створення засобів, за допомогою яких можна було б досягнути бажаної мети.

В. В. Давидов та А. З. Зак [5] у контексті дослідження психологічних механізмів рефлексії виділяють два типи рефлексії: формальну та змістовну. Якщо людина, вирішуючи певне завдання, опирається на ситуативні орієнтири і вважає їх основою своєї діяльності, то таку рефлексію, на їх думку, слід вважати формальною, оскільки особа хоча й усвідомлює основи своїх дій, однак ці основи одиничні і ситу-

ативні. Якщо ж людина, вирішуючи завдання, застосовує узагальнені, позаситуативні орієнтири і вважає їх основою своєї діяльності, то таку рефлексію необхідно вважати змістовною, оскільки такі орієнтири є необхідною умовою успішного вирішення зовнішньо різних, але внутрішньо схожих завдань. На їх думку, як формальна, так і змістова рефлексія є процесом співвідношення особою способу своїх дій із особливостями умов, за яких ці дії необхідно виконати. Таке співвідношення здійснюється у внутрішньому плані. Стикаючись із завданням, людина або намагається використати уже відомий їй спосіб дії і здійснює співвідношення наявних умов із відомим способом дії, або намагається виробити новий спосіб і здійснює співвідношення наявних умов із можливим способом дії. У цьому контексті В. В. Давидов та А. З. Зак визначають планування як умову рефлексії.

Помітним є той факт, що розглянуті підходи рефлексивного механізму визначають рефлексію в інтелектуальному аспекті її прояву, коли вона є засобом формування нових знань. Концепція рефлексивного механізму В. В. Давидова та А. З. Зака цілком слушна у випадку, коли особа (наприклад, практикуючий юрист чи студент-правник), вирішуючи певне завдання, яке потребує застосування норм права, здійснює при цьому співвідношення своїх знань про право і способу своєї професійної діяльності із специфікою умов, за яких цю діяльність необхідно виконати. Також розмежування рефлексії В. В. Давидовим та А. З. Заком на формальний тип та змістовний певним чином можна зіставити з розмежуванням правової рефлексії на повсякденно-правову та професійно-правову [6]. Так, повсякденну правову рефлексію ми характеризуємо як аналіз особою знань про право, визначення та усвідомлення себе у суспільних правових відносинах, коли особа стає частиною таких "буденних" правовідносин. Щодо студента-правника або практикуючого юриста такий механізм рефлексування застосовується у випадку, коли хтось із них здійснює діяльність, пов'язану із застосуванням норм права, але така діяльність не стосується навчального процесу (а саме: вивчення фахових юридичних дисциплін, проходження навчальної практики, написання курсових, кваліфікаційних чи дипломних робіт і т. ін.) студента-правника та професійної діяльності практикуючого юриста. У такому разі у більшості випадків не рефлексуються та не застосовуються якісь конкретні навички, набуті у процесі навчання чи професійної роботи, а відбувається аналіз загальних правових принципів, застосовується аналогія відомих, зовнішньо схожих випадків, щоб знайти певне рішення на основі загального досвіду. Звісно, проводячи розмежування повсякденної і професійної

правової рефлексії у студента-правника та практикуючого юриста, необхідно визнати, що в процесі онтогенезу ця межа досить сильно нівелюється під постійним впливом професійного досвіду. Однак в основу механізму рефлексування, у випадку повсякденно-правової рефлексії, закладаються загальні орієнтири про застосування норм права, оскільки не так часто виникає потреба застосовувати у поза-робочий час (у повсякденному житті) вузькопрофесійні навички. Тому основа, на якій будується механізм повсякденно-правової рефлексії, на нашу думку, має більш загальний, формальний характер.

У випадку ж професійно-правової рефлексії відбувається змістовний аналіз ситуації, за якої необхідно прийняти певне рішення і вчинити конкретні дії для розв'язання цього проблемного завдання. Особа шукає правильне рішення, однак через брак професійного досвіду (відсутність відомого шаблону діяльності) змушена аналізувати внутрішньо найбільш схожі завдання, які раніше вже траплялися в її житті, для того, щоб вирішити нове проблемне завдання, яке зовнішньо відрізняється від усіх попередніх. В основу рефлексування закладаються конкретні норми права, що мають стосунок до цієї ситуації, відбувається рефлексія над існуючим професійним досвідом. При цьому спостерігається змістовна переробка цих конкретно-визначених орієнтирів. У процесі навчання та набуття професійного досвіду в студента-правника та юриста відбувається постійне розширення сфери застосування механізмів професійно-правової рефлексії щодо механізмів повсякденно-правової рефлексії. Однак, яким би не був високим професійний рівень та великим професійний досвід юриста, механізм повсякденно-правової рефлексії буде застосовуватися час від часу, при здійсненні загального характеру правових вчинків. Рівень професіоналізму буде визначати силу впливу професійно-правової рефлексії на орієнтири механізму повсякденно-правової рефлексії і, як ми вже відзначили, з професійним ростом відбуватиметься нівелювання межі між ними та звужуватиметься обсяг загально-правових орієнтирів щодо конкретно-змістовних, обсяг яких постійно зростатиме. Ця тенденція, на нашу думку, особливо помітна у навчальному процесі при підготовці майбутніх юристів. Адже передбачене навчальними програмами обов'язкове вивчення фахових юридичних дисциплін (кримінального, цивільного, трудового, господарського, адміністративного та ін. галузей права) різко та масштабно переводить значну кількість загально-правових орієнтирів у розряд спеціально-правових, які визначатимуть професіоналізм фахівця у майбутньому. Для підготовки майбутнього юриста у виші важливо

максимально розширити базу спеціально-правових орієнтирів шляхом інтенсифікації професійно-правової рефлексії у навчальному процесі.

Науковцями досліджувалися механізми рефлексії, які характерні не тільки для інтелектуального аспекту, але і для комунікативного, кооперативного та особистісного аспектів її прояву. Так, досліджуючи онтологію психологічних механізмів, А. С. Шаров зазначає, що рефлексія є базовим механізмом самоорганізації психічної активності, а в процесі рефлексування відбувається визначення і побудова меж інтенціональної активності, об'єднання і організація меж психіки у певну цілісність. Для нього рефлексія є не тільки механізмом усвідомлення і зміни способу діяльності, але й певним механізмом, який оформляє свідомість та самосвідомість і формує систему меж для особи. А. С. Шаров виділяє п'ять етапів розгортання психологічного механізму рефлексії. На першому етапі психічна активність має інтенціональний характер і спрямована на актуальний для особи об'єкт і його межі. Саме на цьому етапі особа виходить за межі своєї діяльності, відбувається виділення рефлексованого об'єкта чи діяльності, тобто відбувається первинна категоризація. На наступному етапі відбувається визначення і побудова меж рефлексованої активності. На третьому етапі межі об'єднуються, і рефлексивна активність спрямована на побудову цілісного процесу. Далі відбувається організація і систематизація меж. На останньому етапі відбувається об'єктивація процесу та результату рефлексивної активності, і характеризується він тим, що процес і результат рефлексивної активності стають доступними для особи, тобто репрезентуються для неї. Такий механізм рефлексії, описаний А. С. Шаровим, має певні спільні ознаки із механізмом, розробленим у рамках психологічних досліджень, орієнтованих на методологію логіко-гносеологічного і соціологічного знання, де загальний механізм рефлексії описується у вигляді моделі "рефлексивного виходу" суб'єкта за межі здійснюваної діяльності або "встановлення відносин" між її різними структурними утвореннями з метою подолання виникаючих у ній "розривів" і зупинок [7]. Однак, розроблена А. С. Шаровим модель рефлексії неявно припускає як своє підґрунтя припущення про те, що суб'єкт вирішує виникаючі перед ним проблеми завжди репродуктивно і ретроспективно. При цьому творчі можливості людини обмежуються кількістю потенційно можливих комбінацій вже наявних засобів і знань. Із психологічної точки зору це, по суті, означає, що рефлексія не може забезпечити формування якісно нових утворень. Не береться до уваги й особистіс-

но-змістовний план рефлексивного механізму, а це звужує пояснювальний потенціал цієї моделі у психологічних дослідженнях.

Модель “рефлексивного виходу” також пропонує Г. П. Щедровицький. Він висуває гіпотезу про розгляд рефлексії з точки зору “ідеї кооперації діяльностей”. На основі цієї ідеї будується схема “рефлексивного виходу” за межі діяльності у випадку неможливості її виконання. Перейшовши у позицію нової діяльності, індивід отримує засоби “будувати значення”, виходячи із яких розуміє і описує попередню діяльність. Друга діяльність рефлексивно “поглинає” першу як матеріал. Механізм поглинання дозволяє будувати системи кооперації діяльних позицій [8, с. 22-23].

Дотримуючись вищезгаданого підходу, А. А. Тюков описав рефлексивний механізм, який проявляється у кооперативній діяльності людей. На його думку, умовою виникнення рефлексії і рефлексивного виходу, який є початковим моментом цього процесу, є “розрив”, що виникає в суспільній структурі діяльності. А. А. Тюков у психологічному механізмі рефлексії виділив такі елементи: рефлексивний вихід, інтенціональність, первинну категоризацію, конструювання системи рефлексивних засобів, схематизацію рефлексивного змісту, об’єктивацію рефлексивного опису діяльності [9]. Проте ми погоджуємося із А. В. Карповим [10], що такий психологічний механізм рефлексії характерний, перш за все, для кооперативної діяльності і не завжди може бути так само повно розгорнутий у діяльності окремої особи, а тому вважаємо, що його доречніше досліджувати при вивченні психологічних механізмів суспільної рефлексії або, наприклад, при дослідженні процесів рефлексії права, тобто у випадках кооперативного чи комунікативного аспектів прояву рефлексії. У випадку ж дослідження механізмів правової рефлексії як особистісної властивості цей підхід не є вдалим, оскільки упускається власне особистісний аспект прояву правової рефлексії. Більше того, ми критично ставимося до твердження А. А. Тюкова, який вважає індивідуальну рефлексію вторинною формою, і яка, на його думку, є персоніфікованим і інтеріоризованим процесом, який за своєю первинною і дійсною формою є міжіндивідуальним [9, с. 70]. На нашу думку, індивідуальна рефлексія є як інтеріоризованим, так і екстеріоризованим процесом і може бути як вторинною формою, так і первинною.

Проблему дослідження психологічних механізмів рефлексії в особистісному аспекті розробляли у рамках рефлексивно-гуманістичного підходу. У цьому випадку механізм рефлексії розумівся як усвідомлення і переусвідомлення стереотипів досвіду і їх евристичне подолання

аж до утворення нового (креативно-інноваційного) його змісту [11]. У контексті розуміння рефлексії як процесу переосмислення шаблонів мислення, спілкування, взаємодії І. Н. Семеновим і С. Ю. Степановим була запропонована концептуальна модель рефлексивно-інноваційного процесу. Ця модель дістала назву “кристалічна”, оскільки її графічне зображення нагадувало на вигляд кристал [12, С. 81]. Використовуючи такий підхід, І. Н. Семенов та С. Ю. Степанов, розглядаючи механізм рефлексії, наводять її схему, яку доречніше використовувати розглядаючи власне індивідуальну діяльність. У цій схемі можна виділити певні етапи розгортання рефлексивного механізму:

– на першому етапі відбувається актуалізація ресурсів Я при зіткненні суб’єкта із проблемно-конфліктною ситуацією. При цьому суб’єкт намагається застосувати відомі йому способи діяльності (проблемність ситуації полягає у тому, що засоби, якими володіє суб’єкт, знання і навички є непридатними, що викликає необхідність їх адекватної реорганізації відповідно до вимог цієї проблемної ситуації, а конфліктність – у тому, що спроби особистісної самореалізації, які застосовує особа, зазнають невдачі і зумовлюють необхідність застосування активних дій для досягнення результату);

– на другому етапі у процесі виконання завдання виникає суперечність ресурсів Я (інтелектуальних і особистісних стереотипів) із новими умовами й обставинами, що проявилися у такій ситуації, оскільки виникає недостатність наявних шаблонів діяльності;

– у результаті такої суперечності відбувається переосмислення особою у процесі мислення своїх інтелектуальних та особистісних стереотипів і це зумовлює виникнення їх новоутворень, реалізація яких відбувається шляхом реорганізації змісту власного досвіду. Такий механізм допомагає подолати суперечність проблемно-конфліктної ситуації.

Схожий механізм рефлексії описує Б. І. Хасан [13], який зазначає, що у тому випадку, коли у діяльності застосовуються звичні нам шаблони, які згодом не надають очікуваних результатів, відбувається спонтанне включення рефлексивного мислення. Він виділяє декілька етапів реалізації рефлексивного механізму. На його думку, спочатку відбувається зупинка неефективних дій у вигляді паузи, тобто здійснюється лише вихід у рефлексивну позицію. На наступному етапі відбувається відмова від попередніх шаблонів діяльності, а для її здійснення необхідне виділення у внутрішньому плані діяльності “другого Я”, яке зможе виконати надситуативну роботу ортогонально щодо Я – носія непродуктивних шаблонів діяльності. Від-

бувається розмежування “Я-рефлексуючого” і “Я-діяча”, при цьому “Я-рефлексуюче” стає актуальним і діє у теперішньому часі, повертаючись до “Я-діяча”, яке знаходиться, як правило, у часі минулому. Змістом наступного етапу є побудова меж рефлексованого, тобто фіксуються часові і просторові межі наявної ситуації. Реконструкція змісту рефлексованої ситуації і конструювання змісту передбачають як опорну дію вибір позиції для “Я-рефлексуючого”, оскільки саме визначена позиція обумовлює і засоби роботи, і вибір елементів змісту. Також Б. І. Хасан виділяє специфічну наскрізну операцію, яка пронизує увесь рефлексивний процес і при якій здійснюється співвідношення бажаного результату із шаблонами діяльності, спрямованої на її досягнення. На його думку, саме реалізація цієї операції дозволяє вважати процес рефлексивним.

Із цього можна зробити висновок, що згадані підходи щодо визначення рефлексивного механізму, які розроблені І. Н. Семеновим і С. Ю. Степановим, а також Б. І. Хасаном, мають багато спільного з моделями рефлексивного механізму, які описують інші науковці, зокрема, – рефлексивний механізм В. В. Давидова та А. З. Зака. Однак рефлексивна модель І. Н. Семенова і С. Ю. Степанова та модель Б. І. Хасана чітко передбачають дослідження рефлексії не тільки у інтелектуальному, а й особистісному аспекті її прояву, вони роблять акцент на особистісно-змістовному аспекті мислення особи. Їхні рефлексивні моделі можна адаптувати для дослідження правової рефлексії, яку ми вже раніше визначили, як індивідуальну властивість, що виражається в інтелектуальному й особистісному аспектах.

Взявши за основу “кристалічну модель” рефлексивно-іноваційного процесу, описану А. В. Растяніковим, С. Ю. Степановим та Д. В. Ушаковим [12, С. 83], а також рефлексивну модель Б. І. Хасана, ми сформували модель механізму правової рефлексії у типовому її вигляді.

Отож, при здійсненні діяльності, яка пов’язана із застосуванням норм права, досить часто виникають проблемно-конфліктні ситуації. Такі випадки трапляються тоді, коли наявний брак знань у певній галузі права, коли не вистачає досвіду щодо застосування якихось конкретних правових норм, коли в особистісному аспекті необхідно змінити свої принципи, переконання, своє ставлення до чинних норм права, реалізувати переоцінку правових цінностей, сформованих у особи для того, щоб досягти результату, якого прагне особа в момент настання цієї проблемно-конфліктної ситуації.

На *Мал. 1.* ми схематично зобразили модель реалізації механізму

правової рефлексії при настанні такої проблемно-конфліктної ситуації. Площина A^1 і B^1 зображують процес мислення особи при застосуванні норм права. Площина A характеризує момент (психічний стан), коли починається розрив у діяльності через настання проблемно-конфліктної ситуації. Цей момент є початком рефлексивного механізму, відправним пунктом розгортання правової рефлексії. Площина B є кінцевим моментом, до якого прагне особа для вирішення ситуації. Вектор від площини A до площини B є певним часовим проміжком, протягом якого розвивається та реалізується рефлексивний механізм, а площина C – відображенням того вакууму, який необхідно заповнити шляхом реалізації рефлексивного механізму, щоб з'єднати розрив, який виник у проблемно-конфліктній ситуації. Заповнення цього вакууму, тобто реалізація рефлексивного механізму, передбачає не просто подолання часового розриву в діяльності, а найголовніше – його змістовне наповнення шляхом трансформації площини A у площину B , під час якої відбувається перетворення ситуативних орієнтирів у якісно нові, що допомагає подолати фактор проблемності та конфліктності у зазначеній ситуації і сформувати новий рівень психічного стану, який по-новому дає можливість оцінювати подібну проблемну ситуацію.

Для того щоб рефлексивний механізм зреалізувався, особа в момент настання розриву в діяльності (пункт A) повинна спроектувати наявні орієнтири в прогнозовані орієнтири, які знаходяться у пункті B . Після цього відбувається зворотній аналіз та оцінка прогнозованих орієнтирів B щодо наявних у пункті A і, як результат, – прогнозовані орієнтири в площині B набувають якості наявних орієнтирів, але вже на значно якіснішому рівні, ніж характеризувалися наявні орієнтири у площині A на початку проблемно-конфліктної ситуації.

Діяльність, яка була виконана завдяки механізму правової рефлексії, стає новим шаблоном, що буде репродуктивно застосовуватись у майбутніх аналогічних ситуаціях, які через якісне розширення ситуативних орієнтирів вже не будуть проблемно-конфліктними для особи.

На нашу думку, правова рефлексія в особистісному та інтелектуальному аспектах тісно пов'язані між собою, хоча залежно від конкретної проблемно-конфліктної ситуації, від ситуативних орієнтирів, що лежать в основі її виникнення, та від її змістовного наповнення залежить і те, який з аспектів правової рефлексії буде домінуючим у рефлексивному механізмі. Така модель рефлексивного механізму, що розгортається у процесі мислення особи при застосуванні норм

права та здійсненні певних правових вчинків, показує, що правова рефлексія може бути охарактеризована як певний індивідуальний психологічний процес, який має часовий вимір, і як індивідуальна психологічна властивість, яку можна оцінити за змістом та якісними наслідками перетворень, що відбулися при вирішенні проблемно-конфліктної ситуації.

При вивченні проблематики психології творчості науковці схиляються до застосування комплексного підходу, конструктивність якого доведена Я. А. Пономарьовим [14] та Ю. І. Лобановою [15] і який дозволяє розглядати рефлексію в усіх аспектах її прояву (інтелектуальний, особистісний, кооперативний, комунікативний). Однак при дослідженні правової рефлексії у модусі індивідуального психічного процесу такий підхід є недоречним, оскільки зумовлює побудову моделі не тільки правової рефлексії, а й моделі процесу рефлексії права як міжособистісного суспільного процесу.

Отже, існують різноманітні підходи до вивчення психологічного механізму рефлексії: від занадто спрощеного механізму “зворотного зв’язку”, де в основі закладено прототип нервово-рефлекторної діяльності мозку, до складних, багатоетапних моделей механізму рефлексії. Якщо розглядати психологічний механізм правової рефлексії лише в інтелектуальному аспекті її прояву, то його модель більш спрощена і показує, що в основі цього механізму закладено аналіз та змістовну переробку ситуативних чи конкретно-змістовних орієнтирів, а це призводить до формування нових орієнтирів уже на якісно вищому рівні. Якщо ж розглядати психологічний механізм правової рефлексії у цілісному його вигляді (інтелектуальний та особистісний аспекти прояву правової рефлексії), то модель цього механізму має більш складну та структуровану будову.

Література:

1. Lefebvre V. A., Webber J. A. Functions of Fast Reflexion in Bipolar Choice // Reflexive processes and control. Vol. 1, No1. P. 29-40. : [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://cogprints.org/2760/1/Fast_Reflexion.pdf
2. Lefebvre V. A. The Fundamental Structures of Human Reflexion // Journal of Social and Biological Structures. – 1987. – № 10.
3. Шаров А. С. Онтология психологических механизмов рефлексии // Электронный научный журнал “Вестник Омского государственного педагогического университета”. – Выпуск 2006 – www.omsk.edu : [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.omsk.edu/article/vestnik-omgpu-25.pdf>

4. Кулюткин Ю. Н. Рефлексивная регуляция мышления // Деятельность и психические процессы: Тез. докл. к V Съезду Общества психологов СССР. – М., 1977. – С. 72-79.

5. Давыдов В. В., Зак А. З. Уровень планирования как условие рефлексии // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – с. 43-48.

6. Сенчак І. І. Правова рефлексія як невід’ємний компонент у механізмі формування правосвідомості // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2011.

7. Алексеев Н. Г. Использование психологических моделей мышления в изучении и диагностике шахматного творчества // Исследование проблем психологии творчества. – М., 1983.

8. Щедровицкий Г. П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // Исследования рече-мыслительной деятельности. – Алма-Ата, 1974. – С. 12-28.

9. Тюков А. А. О путях описания психологических механизмов рефлексии // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 237. – С. 68-75.

10. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. – М. : Изд-во "Институт психологии РАН", 2004. – 424 с.

11. Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности // Вопросы психологии. – №2. – 1983. – 35-42 с. : [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.voppsy.ru/issues/1983/832/832035.htm>

12. Растяльников А. В., Степанов С. Ю., Ушаков Д. В. Рефлексивное развитие компетентности в совместном творчестве. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 319 с.

13. Хасан Б. И. Операции рефлексивной коррекции в конфликтном взаимодействии // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. – Новосибирск, 1986. – С. 62-63.

14. Пономарёв Я. А. Методологическое введение в психологию. – М., 1983. – 205 с.

15. Лобанова Ю. И. Исследования влияния рефлексивного механизма на успешность профессиональной подготовки современного специалиста: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. СПб., 1998.